

Proloog

De foto

‘Ik zoek het archief van de geheime dienst,’ zeg ik, naar de voorste taxi toe lopend die staat geparkeerd in de Komuna Parisit, een van de drukke straten in Tirana die het stadscentrum verbindt met de ringweg. Ik aarzel om het mijn straat te noemen, hoewel het al meer dan twintig jaar mijn woonadres in Albanië is. Sinds we in de jaren negentig naar de hoofdstad verhuisden krijg ik als ik een praatje maak met onbekenden tot vervelens toe de vraag te horen: ‘Je komt hier zeker niet vandaan?’ Een onschuldige opmerking, die ik al gauw irritant vond.

De meeste mensen die naar Tirana terugkeren zeggen dat de stad enorm veranderd is: er zijn nu meer hoge gebouwen, bestrate wegen, cafés, bars en fietspaden. Toch blijft het voor mij een plek van verdriet, schuldgevoel en eeuwige ‘wat als’-vragen. Ik heb er geen fijne herinneringen aan, hooguit neutrale associaties met nieuwsberichten, films uit het communistische tijdperk en, meer recent, verkeersopstoppen. Het langste verblijf dat ik in de stad heb doorstaan, was toen mijn oma stierf en ik terugkwam uit Italië, waar ik studeerde, om de begrafenis te organiseren. In mijn eentje in onze keuken tijdens de verplichte veertig dagen van rouw had ik moeite om te accepteren dat ze er, nadat ze tientallen jaren het belang van regels er bij mij had ingestampd, zonder eni-

ge waarschuwing tussenuit was geknepen. Ik had ooit tegen haar gezegd dat ik zou terugkomen om voor haar te zorgen, net zoals zij voor mij als kind altijd had gezorgd. Nu was het te laat, ik kon me niet meer aan die belofte houden. Tirana werd voor mij de hoofdstad van mijn wroeging en misschien wel om mijn schuldgevoel te verlichten nam ik dat de stad kwalijk. De stad was vervloekt, een kapitalistische vloek na de communistische vloek. Ze had nooit meer terug moeten keren naar Tirana, vijftig jaar nadat ze als vijand van de communistische staat naar het platteland was verbannen.

‘Ik zoek de Autoriteit voor Informatie betreffende Documentatie van de voormalige Staatsveiligheidsdienst,’ zeg ik, dit keer gebruik ik de formele naam van het kantoor waarmee zijzelf de e-mail ondertekenden waarin ik werd uitgenodigd voor een afspraak.

De taxichauffeur lijkt me niet te horen. De grijscharige man van in de zeventig heeft een getekend gezicht verborgen achter een zonnebril, een geruit overhemd met korte mouwen aan en een rood petje op met de tekst ‘Make America Great Again’. Er schalt luide muziek uit zijn autoradio, afgestemd op Top Gold, een station dat oude klassiekers draait. Terwijl ik naast de gele Mercedes-Benz sta te wachten op zijn antwoord, herken ik de klanken van ‘Only You’, dat Lady Gaga’s ‘Just Dance’ probeert te overstemmen dat uit de taxi erachter schalt. Hij luistert niet naar de muziek, die duidelijk is gekozen om een bepaald soort klanten aan te trekken, maar zit te roken en is verzonken in een krant die het hele stuur bedekt. ‘Meneer, ik zoek de Autoriteit voor Informatie betreffende Documentatie van de voormalige Staatsveiligheidsdienst,’ herhaal ik.

Blijkbaar klink ik zorgelijk, of op zijn minst geprikkeld,

want de chauffeur kijkt eindelijk op, zet de radio uit, gooit de niet opgerookte sigaret uit het raam en zegt dan met een ietwat verontruste uitdrukking op zijn gezicht: ‘*Avash avash*. Rustig maar. Stap in. Wie zoek je precies?’

‘O,’ mompel ik, van mijn stuk gebracht omdat hij mijn bestemming niet herkent. ‘Ik zoek het kantoor met alle dossiers. U weet wel, het voormalige Sigurimi-archief.’

‘Je komt hier zeker niet vandaan?’ vraagt hij, terwijl de auto brullend tot leven komt en we ons in het drukke ochtendverkeer begeven.

Ik glimlach en probeer mijn irritatie te verbergen. Ik wou dat ik geen taxi had hoeven nemen. Ik wou dat ik wist hoe ik naar het archief kon fietsen zonder te verdwalen in al die achterafstraatjes die als voortdurend vertakkende aderen door deze stad lopen. Ik kan al nauwelijks mijn weg vinden in de Komuna Parisit, wat zogenaamd mijn buurt is. Misschien wil ik ergens onbewust de weg gewoon niet leren onthouden om mezelf eraan te herinneren dat ik er nooit echt bij heb gehoord en dat het nu te laat is om dat te veranderen.

‘Ik vraag me af wat me heeft verraden.’

‘Je zei dat je naar het voormalige Sigurimi-archief ging. Zo praten buitenlanders. Er zijn hier geen “voormalige” dingen. Alles is hier nog precies hetzelfde, allemaal dezelfde mensen. Mijn dochter, die nu in Florida woont, komt eens per jaar over. Zij beweert ook dat het er allemaal anders uit ziet.’

Ik wil uitleggen dat ik het niet zo bedoelde, maar zijn woordenstroom gaat zonder haperen door.

‘Ik ben oud, ik was vroeger vrachtwagenchauffeur voor de import- en exporthandel, ik heb de wereld rondgereisd voordat iedereen dat ging doen. Ik was in Polen, in Krakau, weet je hoe vaak...’

Hij valt even stil en laat een langgerekte fluittoon horen, alsof hij wil dat het geluid helemaal van Tirana naar Krakau reist en weer terug.

‘Deze zonnebril stamt uit die tijd. Ik hou ervan, hij maakt alles donker, met iets van een rode gloed erin. Geloof me, er is niets veranderd, alles is nog hetzelfde.’

‘Maar dit is toch wel veranderd?’ zeg ik, wijzend naar de onafzienbare rij auto’s die vaststaat voor het verkeerslicht bij de afslag naar de Vier Heldenstraat.

‘Ze kunnen gewoon niet rijden,’ antwoordt hij met de duidelijk merkbare voldoening van iemand die gewend is om korte metten te maken met zo’n slappe tegenwerping. ‘Ik denk elke dag dat ze me zullen doodrijden. Kunnen ze niet beter gewoon gaan lopen? Zoals we vroeger allemaal deden? Nu ademen ze elke ochtend dit gif in en gaan ze ’s avonds naar yoga en de sportschool.’

‘Er is nog wel meer veranderd,’ zeg ik om te zien hoe hij zal reageren. ‘Kijk eens naar al die nieuwe bomen die de burgemeester heeft laten planten.’

‘Ha, je klinkt precies zoals mijn dochter!’ roept hij uit. ‘Ze komt altijd aan het eind van het jaar als de luchtvaartmaatschappij een kerstaanbieding heeft. En dan is ze helemaal gek van de lichtjes in de bomen. Heb je gezien wat hier ’s winters gebeurt? Er zijn zoveel lampjes dat je haast zou denken dat er oorlog is. Allemaal kerstversiering. Als je op een ander moment komt, dan zul je het met eigen ogen zien: er is niets veranderd, het is nog precies hetzelfde als eerst. Zelfs de bomen weten dat.’

Ik zit nog even na te denken over het favoriete tijdverdrijf hier: ‘Is het nog hetzelfde? Is het veranderd?’ als hij opeens op zijn rem gaat staan en door zijn open portierraam andere

chauffeurs begint uit te schelden terwijl hij een u-bocht probeert te maken. We zijn daarnet langs de Et'hem bey-moskee gereden, links afgeslagen de George W. Bushstraat in en naderen de Jeanne d'Arc Boulevard, als hij besluit om van richting te veranderen.

'Ik bedenk opeens iets,' zegt hij als de manoeuvre achter de rug is. 'Je wilt toch naar het nieuwe kantoor? Waar ze pas naartoe zijn verhuisd?'

Ik haal mijn schouders op. 'Dat weet ik niet precies,' zeg ik en ik pak mijn mobieltje om het adres in de e-mail te controleren.

Geachte dr. Ypi,

Ik schrijf u over uw verzoek, nr. 736, ingediend op 10-05-2022, in uw hoedanigheid van onderzoeker, om toegang te krijgen tot documentatie van de voormalige Staatsveiligheidsdienst betreffende de burgers Leman Ypi (Leskoviku), Asllan Ypi en Xhafer Ypi.

In overeenstemming met artikel 36 van Wet nr. 45/2015, 'Over het recht op informatie over documentatie van de voormalige Staatsveiligheidsdienst van de Socialistische Volksrepubliek Albanië' (gewijzigd), Wet nr. 9887/2008, 'Over de bescherming van persoonsgegevens' (gewijzigd), en de richtlijnen 'Voor onderzoekers/media' goedgekeurd bij besluit nr. 24-09-2020, heeft de Autoriteit besloten de volgende documentatie beschikbaar te stellen:

- a) Documentatie uit dossier 531 betreffende burger Leman Ypi, 34 pagina's*
- b) Documentatie uit Fonds 1, Onderzoeksgerechtelijk dossier 1355 betreffende burger Asllan Ypi, 666 pagina's*

c) Documentatie uit Fonds 1, 1384 betreffende burger Xhafer Ypi, 138 pagina's

Neem a.u.b. een identiteitsbewijs mee in verband met het veiligheidsprotocol geldend op het terrein van het Militaire Garnizoen Skanderbeg, waarheen de Autoriteit recent is verhuisd.

Getekend: Eva D.

Gespecialiseerd medewerker van de Autoriteit voor Informatie betreffende Documentatie van de Voormalige Staatsveiligheidsdienst, Afdeling Onderzoek, Media enz.

Ik wend mijn blik af van het schermpje. Ik kreeg de rillingen toen ik de e-mail voor het eerst las. Nu vind ik de ambtelijke taal geruststellend. Het feit dat de inhoud elke keer dat ik die bekijk onveranderd blijft: kom dinsdag naar de afspraak, neem een identiteitsbewijs mee, houd rekening met het veiligheidsprotocol. Ik vind het vooral fijn om de namen van mijn familieleden te bekijken, mijn grootmoeder Leman, grootvader Asllan en vader Xhafer (of Zafo, zoals hij werd genoemd). De manier waarop de lijst met mensen mij wordt aangeboden als een menukaart, een afstandelijke commerciële deal, is precies waar ik in dit stadium behoefte aan heb. Niets om emotioneel van te worden, gewoon een paar bijzonderheden over een willekeurig groepje mensen bij wie ik bij mijn geboorte werd ingedeeld, als afgeprijsde etenswaren die na afloop van de eindejaarsfeesten worden aangeboden.

Ik wend me tot de chauffeur: 'Hier heb ik het: Unit 4, Militair Garnizoen Skanderbeg.'

Hij knikt zelfverzekerd. 'Ja, ja, dat is het. Ze zijn er kort-

geleden naartoe verhuisd. Ze kregen een subsidie van de Zweedse ambassade of de Zweedse regering, of misschien was het Denemarken. Een van de grootmachten. Nu weet ik het weer, het was inderdaad Zweden. Niet te geloven, toch?’

Hij trekt zijn wenkbrauwen op, dan schiet hem een gedachte te binnen en zijn toon verandert abrupt.

‘Het heeft die kloodzakken vijftientig jaar gekost om de bestanden toegankelijk te maken. Niet de schuld van de Zweden uiteraard, die hebben geen idee, ze geven gewoon subsidie, vinken een paar vakjes aan, klaar. Ik bedoel ons, de Albanese kant. Vijftientig jaar na de val van het communisme,’ herhaalt hij, gevolgd door hetzelfde lange fluitsignaal. ‘Ze hebben zeker gewacht tot alle spionnen dood waren, zodat ze niemand hoefden te veroordelen. Ik zei het toch: het is nog steeds hetzelfde.’

Hij pauzeert even om weer een sigaret op te steken. ‘Ga je daarheen voor je werk of voor je plezier?’

Om mijn grootmoeder te redden van de internettrollen, denk ik. Om met haar te praten. Om me minder schuldig te voelen. Om erachter te komen waarom ze lachte op de foto, die ene, genomen in de winter van 1941, midden in de oorlog, en om te weten of haar glimlach echt was. Om de waarheid te vinden of te proberen me die te verbeelden. Om erachter te komen wie haar heeft verraden. Om de foto’s van haar huwelijksreis te vinden. Om een boek te schrijven. Om te kijken of het verleden al geschiedenis is of nog niet helemaal. Om te kijken of niets of alles is veranderd. Of misschien gewoon omdat ik erheen móet, zonder te weten waarom. Om me beter te voelen. Of slechter. Of hetzelfde.

‘Voor mijn plezier,’ zeg ik.

De foto, een oude zwart-witfoto, werd op de sociale media geplaatst door een man met de gebruikersnaam Çim, waarschijnlijk een afkorting van een naam uit het communistische tijdperk zoals Çlirim (Bevrijding) of Shkëlqim (Pracht) of gewoon Ndriçim (Verlichting). Ik kende de man niet en had zelfs nog nooit van hem gehoord. Binnen enkele uren nadat de foto was gedeeld, ging hij viral in heel Albanië. Een jong, glameureus stel kijkt in de camera, terwijl ze ontspannen op ligstoelen luieren voor een luxehotel. Op de achtergrond leunt een paar ski's tegen de muur, net onder een arcade. De vrouw is gekleed in een lange witte bontjas, haar handen zijn diep in de zakken gestoken, een handtasje balanceert wankel op haar schoot. Haar brede glimlach en enigszins verstrooide gezichtsuitdrukking contrasteren met de veel serieuzere, bijna strakke blik van de man die languit op de ligstoel naast haar ligt. Het is moeilijk te zeggen of zijn frons en toegeknepen ogen door de zon komen of door ongenoegen over de fotograaf, naar wie hij kijkt alsof hij een boodschap probeert over te brengen. Op een bijzettafeltje onder handbereik ligt een pakje sigaretten en daaronder een papieren tas, chic, maar niet opzichtig. Je kunt de naam nog net lezen: 'Hotel Vittoria'.

Ik hoefde het onderschrift niet te lezen om mijn grootouders, Leman en Asllan, op de foto te herkennen. Afgaande op hun winterkleding, de naam van het hotel en de ski's op de achtergrond, is de foto genomen tijdens hun huwelijksreis in Cortina d'Ampezzo, in de Italiaanse Alpen. Het was 1941. Mijn grootmoeder sprak vaak en met veel plezier over die tien dagen waarin ze leerden skiën in de Dolomieten. 'Ik voelde me de gelukkigste mens op aarde,' zei ze, 'en Cortina was de fijnste plek ter wereld.' Ja, echt, benadrukte ze, ook al

was het in Italië en was het in de winter van 1941 en woedde er overal in Europa een hevige oorlog.

Jaren later, toen ze er niet meer was, of misschien wel juist daarom, raakte ik gefascineerd door de vraag wat het betekende om je in de winter van 1941 de gelukkigste mens op aarde te voelen. Ergens vroeg ik me af of haar beschrijving wel echt haar gevoelens van dat moment weerspiegelde en wat dit over haar karakter zei. Ik had er moeite mee om haar persoonlijke weergave van die weken te rijmen met mijn kennis van de historische gebeurtenissen van toen, zowel in Albanië als elders. Operatie Barbarossa in de Sovjet-Unie, de aanval op Pearl Harbor, de voortdurende strijd in Joegoslavië: dit alles zou toch wel in het nieuws zijn geweest op het moment dat zij leerde skiën en genoot van de frisse winterlucht. Lieten de meest gewelddadige gevechten van de meest gewelddadige oorlog die de mensheid ooit had meegemaakt haar koud? Ik vond dit moeilijk te rijmen met haar persoonlijkheid en haar opvattingen. Ik wist zeker dat ze niet positief stond tegenover het fascisme. En wat er om haar heen gebeurde liet haar bepaald niet onverschillig. Misschien probeerde ze er gewoon op haar manier mee om te gaan, zoals ze haar hele leven had gedaan, en voorvoelde ze dat er nog ergere dingen gingen gebeuren en dat haar dagen van onschuld geteld waren. Toch leken haar uitgebreide verhalen over wat het jonge stel allemaal ondernam – skiën in de ochtend, bridgen in de middag, dansen in de avond – zo feitelijk in plaats van vluchtig en gekleurd, dat ik er een ongemakkelijk gevoel bij kreeg. Want op mij maakten ze de indruk dat ze strijdig waren met haar karakter en zeker ook met alles wat er destijds in de wereld plaatsvond.

Terugblikkend na haar dood in 2006, had ik er niet zo-

zeer spijt van dat ik deze vragen niet had gesteld, maar wel dat ik nooit duidelijk had uitgesproken wat me zo verwarde in haar relaas over die periode in haar leven. De manier waarop ze over die dagen in Cortina sprak, botste met mijn beeld van haar als een soort morele heilige: plichtsgetrouw, meelevend, altijd eerst aandacht voor de behoeften van anderen en pas daarna voor die van haarzelf. Niet dat ik had verwacht dat ze haar huwelijksreis zou hebben laten schieten. Het leven gaat tenslotte door, zelfs in 1941, zelfs midden in de oorlog, misschien nog wel intenser naarmate je het einde voelt naderen.

Ik hoorde een stem in de herberg roepen/ Word wakker, mijn kleintjes, en vul de beker/ Voordat de levenselixer in de beker opdroogt, behoorden tot haar favoriete regels uit de ‘Rubaiyat’ van Omar Khayyam. In 1941 was haar beker nog halfvol, de echte tragedie zou zich een paar jaar later voltrekken. Ze had kunnen zeggen dat het per slot van rekening een huwelijksreis was – of oorlog – en dat in uitzonderlijke omstandigheden alle gevoelens misschien ook uitzonderlijke vormen aannemen. Maar als ze terugblikte leek het wel of ze volkomen onverschillig stond tegenover de gebeurtenissen die in de jaren ervoor hadden plaatsgevonden. Ze voelde nooit de behoefte om iets uit te leggen, ze heeft nooit uitvluchten gezocht. Zou het een van die spelletjes zijn geweest die het geheugen met je speelt, waarbij de reconstructie niet zozeer gebaseerd is op de gevoelens van toen, maar op nieuwe kennis die je veel later hebt opgedaan?

Wat verlangde ik er vurig naar dat er na de dood van mijn oma op zijn minst een afbeelding van haar in een trouwjurk zou zijn, van een vertrekkend bruidspaar, een krakerig zwart-witfilmpje misschien, een foto van mijn grootouders

als een stel, iets waarmee ik de herinneringen in mijn hoofd zou kunnen staven met feiten zoals die destijds waren vastgelegd. Maar ik wist dat er weliswaar meerdere albums waren geweest, maar dat er slechts twee losse foto's van hen bewaard waren gebleven: één van haar op ski's en één van hem, ook op ski's, alsof ze los van elkaar naar dezelfde plek waren gereisd. De rest van ons familiearchief verdween volgens mijn oma in 1946, toen mijn grootvader door de communisten was opgepakt wegens politieke opruiing, propaganda en collaboratie met Britse inlichtingenofficieren, 'en de politie kwam en alles in beslag nam'. Het definitieve karakter van die laatste uitspraak was aanvankelijk teleurstellend, maar bleek uiteindelijk juist geruststellend. Het betekende dat er niemand meer in leven was om ernaar te vragen en dat er niets meer te achterhalen viel.

Niets, totdat die foto uit Cortina, die ik nog nooit eerder had gezien, van hen *als een stel*, verscheen op de sociale-mediapagina van een onbekende. Ik vond het niet meteen vreemd of ongepast om die daar aan te treffen. Ik werd in eerste instantie afgeleid door de teleurstelling over het contrast tussen hoe ik me de scènes in Hotel Vittoria altijd had voorgesteld en wat er op de foto stond die ik voor het eerst zag. Het was geen beeld van gelukkige mensen, en zeker niet van 'de gelukkigste mensen op aarde'. Leman glimlachte, dat klopte, en haar houding leek ontspannen genoeg, maar er zat ook iets onnatuurlijks in. Ze had de gekunstelde uitdrukking op haar gezicht van mensen die weten dat een belangrijk moment in hun leven op het punt staat te worden vastgelegd in een beeld dat bewaard zal blijven voor het nageslacht. Ze willen dat het beeld niet alleen de gevoelens van dat moment overbrengt, maar ook een zeker besef van het belang ervan.